

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

Г. І. Ковальчук

кандидат історичних наук

Національна бібліотека України імені

В. І. Вернадського

м. Київ

ПРО РОБОТУ С.І. МАСЛОВА НАД ТЕМОЮ “П. П. ДОЛЖИКОВ ТА ЙОГО БІБЛІОТЕКА “АПТЕКА ДЛЯ ДУШИ”

За життя Сергія Івановича Маслова було опубліковано понад 70 його праць. Проте в архіві вченого, що зберігається в Інституті рукопису НБУВ¹, є ще чимало матеріалів до наукових розвідок, які не були видані друком. Серед них чи не найважливішою була його магістерська дисертація, присвячена Кирилу Транквіліону Ставровецькому, над поглибленням і вдосконаленням якої він працював усе життя. Свого часу акад. В.М. Перетц писав: “Такої ґрунтовної, повної, критично та діловито написаної монографії ми не маємо ні про одного з старих українських письменників” і пояснював затримку з її виданням тим, що автор “немилосердно строгий та занадто критичний до самого себе в погоні за досконалістю”².

З архівних джерел довідуємося, що Маслов працював також над такими темами, як: “Мазепа в літературі кінця XVII – початку XVIII ст.”, “Стефан Яворський. Матеріали для історії його життя та літературної діяльності”, “Мелетій Смотрицький і “Євангеліє учительное” 1616 р.”; “Матеріали для історії проповіді XVII–XVIII ст.”, “Варлаам Ясинський в літературі кінця XVII – початку XVIII ст.”, “Літературна діяльність Феофана Прокоповича”, “Характеристика українського книгодрукування XVI–XVIII ст. (переробка нарису 1925 р.)” та ін. Є підготовчі матеріали для подальших “Етюдів з історії стародруків. Розділи XIII–XX”, серед яких, скажімо, “Нариси з історії віршової літератури XVII–XVIII ст.”, “Українська проповідь першої половини XVII ст.”, “Граматики, букварі та лексикони”, описи слов'янських стародруків. У рукописах залишилися “Наука албо способ

зложення казаня” Іоанікія Галятівського в українській і російській літературі XVII і XVIII ст., з додатком тексту “Науки” по “Ключу Разуменія” 1659–1660 і 1665 рр.”, “Латинські й польські панегирики українських письменників кінця XVII і поч. XVIII ст.”, “Реєстри книг Московської Синодальної друкарні др. пол. XVIII ст.” тощо.

Ненадрукованими лишилися його статті “Кієво-Могилянський колегіум в 17–18 вв.” (од. зб. 381); “Библія Острожская” (од. зб. 380); огляди-рецензії “Труды С. Голубева по истории литературы Юго-Западной Руси XVI–XVII вв.” (од. зб. 404), “Труды И.М. Каманина по южно-русской палеографии”, “Опыт русской историографии В.С. Иконникова” (од. зб. 409); багато підготовчих матеріалів для наукових розвідок на теми “Матеріали до історії книготоргівлі на Україні та в Росії” (од. зб. 664–666), “Розвиток цензури на Україні” (од. зб. 667), “Книжкова справа в Києві в XIX ст.” та ін.

Чільне місце в його багаторічних дослідженнях займала тема “П.П. Должиков та його бібліотека “Аптека для души”³. Над цією статтею Сергій Іванович Маслов почав працювати ще в середині 20-х років. У його “Щоденнику” за 1927 р.⁴ зафіксовано: “Підготував до друку “Должиков та його бібліотека “Аптека для души”. Аналогічне повідомлення міститься у звіті Бібліотеки (ВБУ) за 1928/1929 рр.⁵

У звіті про роботу установи за наступні 1929/1930 рр. сформульовано інакше: “Маслов збирав матеріали про життя та діяльність Должикова; 8.12.29 зачитав на засіданні НДКБ попереднє повідомлення “Должиков та його бібліотека “Аптека для души”⁶.

Бібліотека П. Должикова, заснована 1843 р., була першою публічною бібліотекою в Києві. Саме тому С.І. Маслов, займаючись історією книжкової справи в Україні в широкому розумінні (палеографією та дослідженням рукописів, історією друкарства та окремих стародруків, книговидання, цензури, бібліографії, книжкової торгівлі, бібліотечної справи), не міг оминати увагою так званий Кабінет Должикова, що мав афористичну назву “Аптека для души”.

Чим більше вивчав Сергій Іванович матеріали стосовно цього закладу, тим більше захоплювався даною темою. В його особовому архіві в Інституті рукопису НБУВ сотні виписок, нотаток, чернеток, присвячених П.П. Должикову та його бібліотеці. Три зошити в архіві займають лише описи друкованого каталогу бібліотеки, з критичними зауваженнями Сергія Івановича. Він збирав також у різних архівах документи щодо самого П.П. Должикова та його Кабінету. Деякі архівні документи на його прохання надсилали колеги, зокрема Ф.П. Мак-

сименко⁷, інші документи, насамперед, з Київського Історичного архіву, він конспектував, а найчастіше копіював власноруч⁸.

У 1929 р. було розроблено такий план цієї статті:

“І. Вступ. Розвиток Києва в першій половині ХІХ ст. Книжкова справа в Києві цієї доби.

ІІ. Біографія Должикова до 1840-х рр.

ІІІ. Бібліотека Должикова, її заснування. Оголошення в “Києвських губернських ведомостях”. Каталог 1846 р. Каталог 1849 р. Видавнича й книготорговельна діяльність Должикова. Науково-літературні статті Должикова.

ІV. Інші заняття Должикова: агент різних страхових товариств. Комісійна контора.

У. Відзиви про Должикова.

Додатки. Знімки”⁹.

Подальші дослідження змусили вченого розширити обсяг передбачуваної публікації. Так, у видавничих планах УНІК на 1935 р., де С.І. Маслов працював, не полишаючи роботи у відділі стародруків ВБУ (БАН), йдеться про окреме видання “Перша публічна бібліотека в Києві”: тираж 2000 примірників, обсяг 4 умовно-друкарських аркуші¹⁰. Для ілюстрування цієї книжки УНІК вже в наступному, 1936 р. звертається до управління міської міліції за дозволом сфотографувати будинок, де в 1840–1850 рр. містився Кабінет для читання Должикова. До речі, десятки документів, що дбайливо збережені в архіві, присвячено питанню встановлення місцезнаходження Кабінету¹¹: є, наприклад, креслення рукою Сергія Івановича. Багато в архіві також виписок С. Маслова з різних газет щодо бібліотеки П.П. Должикова, зокрема, критичних і негативних заміток (див., наприклад, од. зб. 231–232). До речі, далеко не всі зібрані вченим факти використано в статті.

Наслідком отакого ґрунтовного вивчення теми був великий матеріал, підготовлений Сергієм Івановичем, проте друком за його життя він так і не вийшов. Була опублікована лише порівняно невелика замітка в газеті “Вечірній Київ” (1951 р., 3 жовтня) під назвою “Аптека для души”: Перша публічна бібліотека в Києві”.

Через 20 років після смерті Сергія Івановича його син, Юрій Сергійович, підготував названу працю до друку. Щоправда, останні розділи роботи, які Сергій Іванович не встиг власноручно завершити, подано тут дещо схематично. Перший примірник машинопису що становить 56 сторінок тексту, був надісланий до Львова в зв'язку з про-

позицією Ф.П. Максименка видати роботу там. Проте, наскільки нам відомо, праця так і не була опублікована. Пізніше, 1985 р., Ірина Олександрівна Лучник, філолог, племінниця Сергія Івановича, звірила деякі дати, назви, додала певні вставки з архівних матеріалів, пропущені Юрієм Сергійовичем, та невелику передмову. В ній ідеться про те, що дана стаття “становить частину великої задуманої роботи Сергія Івановича Маслова “Початок бібліотечної справи в Росії I пол. XIX ст.”. Оскільки цей розділ – майже закінчений варіант, побудований на невідомих архівних матеріалах, які розкривають цікаву сторінку з історії культурного життя старого Києва, ми вважаємо доцільним його публікацію”¹².

Цілком підтримуючи таку пропозицію, публікуємо дану працю Сергія Івановича Маслова, оскільки бібліотекознавча тематика є пріоритетною для досліджень у НБУВ. При підготовці до друку виправлено опечатки, звірено й доповнено назви книжок за каталогом П.П. Должикова, деякі застарілі слова й синтаксичні звороти замінено на сучасні, хоча в цілому стаття зберігає авторські особливості.

¹ Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського, ф. 33.– (Далі – ІР НБУВ).

² *Перетц В.* Нарис наукової діяльності проф. С.І. Маслова // Сергій Маслов, 1902–1927.– К., 1927.– С. 25.

³ ІР НБУВ, ф. 33, № 212–247 та ін.

⁴ Там само, № 2952, арк. 182.

⁵ Арх. НБУВ, оп. 1, од. зб. 270, арк. 24.

⁶ Там само, од. зб. 313.

⁷ Там само, од. зб. 216.

⁸ Там само, од. зб. 217.

⁹ ІР НБУВ, ф. 33, № 212, зошит V.

¹⁰ Там само, арк. 3.

¹¹ Там само, № 223–226.

¹² Там само, № 214.

С.І. Маслов

**П.П. ДОЛЖИКОВ ТА ЙОГО БІБЛІОТЕКА
“АПТЕКА ДЛЯ ДУШИ”****I. Економічний та культурний розвиток Києва
в першій половині XIX сторіччя**

Першу половину XIX ст. слід вважати за один з найцікавіших періодів у багатовічній історії міста Києва. Порівнюючи з кінцем XVIII ст., це була доба міцного розвитку й піднесення його державного значення.

На початку XIX ст., в зв'язку з загальним економічним розвитком Російської держави, в Києві та на Київщині починає розвиватися промисловість, і країна стає на шляхи швидкого капіталістичного переродження. Року 1798-го Київський магістрат засновує в Межигір'ї фабрику фаянсових виробів. В перші роки XIX ст. на Куренівці засновується шкіряний завод Ланге, а р. 1811-го на Печерську виникає завод сальних свічок купця Ходунова; трохи пізніше засновується ливарний завод бр. Дегтерьових; р. 1834-го виникає “Акционерное Общество для изготовления искусственных минеральных вод”. На першу чверть XIX ст. припадає виникнення цукрової промисловості на Київщині.

Протягом XVII та XVIII ст. головним осередком освіти у Києві був Києво-Могилянський Колегіум, перетворений з бігом часу на Академію; наприкінці XVIII ст. (р. 1789) на Подолі відкрито було т.зв. “Главное народное училище”. Економічне зростання першої половини XIX-го ст. спричиняється також до значного поширення в Києві освітніх інституцій. Р. 1809 “Главное народное училище” переформовано на гімназію; р. 1819 відкрито Духовну Семінарію; р. 1832 засновано “Киевский учебный округ” з губерній Київської, Чернігівської, Волинської та Подольської; р. 1834 відкрито “Университет св. Владимира”, й культурне життя міста поживляється університетськими диспуатами, публічними лекціями, приватними *soirées littéraires* з участю університетських професорів. Далі в Києві заснуються: 2-га гімназія (1834 р.), “Институт благородных девиц” (1838), Кадетський корпус (1852). Утворення зазначених установ супроводжується будівництвом для них більш-менш грандіозних приміщень, як от будинки Університету (1837–1842) та “Институту благородных девиц”, виконані

за проектами архітектора В.І. Беретті, будинок I-ої гімназії О.В. Беретті, будинок Кадетського корпусу на Шулявці та ін.

Щодо художнього життя, ще на початку XIX ст. в зв'язку з перенесенням до Києва Контрактового ярмарку тут було збудовано постійний дерев'яний театр на Хрещатику, який через півстоліття було зруйновано й замінено новим кам'яним на Володимирській вулиці. Коло середини XIX ст. виникають також і приватні театри. На сцені цих театрів грають трупи польські, російські, українські; іноді виписуються з Парижа трупи французькі. Вистави набувають популярності в широких колах київського громадянства: їх одвідують не тільки аристократи, але й буржуазія – купці, міщани, ремісники. Засноване 1848 р. “Симфоническое Общество любителей музыки и пения” щотижня влаштовує музичні вечірки й щомісяця дає концерти в університетському залі¹.

Велика спадщина історичного минулого, наявність в місті багатьох пам'яток давньої доби спричиняють до розвитку серед київського громадянства зацікавлення до історії Києва та Київщини.

Це зацікавлення знаходить міцну підтримку з боку адміністрації, яка, ставши на шлях боротьби з польськими впливами в Наддніпрянщині, намагалася шляхом історичних досліджень довести споконвічний руський характер краю. Вже на початку XIX ст. в Києві починаються археологічні розкопки. Проте систематичний науковий характер вони набувають лише в 1820-х роках, коли до дослідження київської старовини звертаються такі дослідники, як М.Ф. Берлінський, митрополит Євгеній Болховітінов, К.А. Лохвицький. Протягом двадцятих–тридцятих років розкопуються: фундамент Десятинної церкви (1824), Золота брама (1832), руїни церкви Ірини (1833).

Розквітом історичної та археологічної роботи в Києві була доба генерал-губернатора Бібікова, який, з одного боку, найстаранніше проводив “обрусительную политику”, з другого – виявляв великий персональний смак до археології. В 1840-х рр., за безпосередньою участю Бібікова, акад. Солнцев реставрує настінне малювання в Великій церкві Києво-Печерської Лаври і розчищає фрески XI ст. та проводить інші реставраційні роботи в Софійському соборі. Ще року 1835, в зв'язку з розвитком археологічних інтересів, при Університеті організовано було “Временный комитет для изыскания древностей”; тепер, р. 1843, на зміну йому утворюється на більш широких началах “Временная комиссия для разбора древних актов”, а р. 1852, за ініціативою проф. Н.Д. Іванішева, засновується Центральний архів акто-

вих книг старих польських судових установ. За часів Бібікова історія з археологією стають щонаймоднішими науками в Києві: ними захоплюються й київські урядовці, й київський *beau monde*, навіть і польське дворянство. “Благодаря этому, – пише Іконников, – Комиссии для разбора древних актов удается собрать массу документов не только в официальных архивах, вполне зависевших от местной администрации, но и в многочисленных тогда семейных архивах и библиотеках края. Были моменты, когда казалось, будто вся администрация целого края только и занята собиранием материалов для Комиссии”. Низка ґрунтовних історичних видань того часу, як-от “Описание Киево-Софийского Собора” та “Описание Киево-Печерской Лавры” митр. Євгенія, “Очерк истории г. Киева” М. Закревського (перше вид. 1836 р.), “Киевлянин” та інші праці М.А. Максимовича, видання “Комиссии для разбора древних актов”, організовані губернатором І.І. Фундуклеєм видання по археологічному та історично-статистичному опису Києва та Київщини (1847–1855) – доповнюють картину міцного розвитку історичних інтересів у Києві першої пол. ХІХ ст.²

Порівнюючи пізно, тільки в 30-х рр., в Києві виникають періодичні видання. Розроблений р. 1835 за ініціативою ген.-губ. гр. Левашова проект журналу з досить широкою програмою під назвою “Киевские новости”, правда, не був здійснений; проте в наступні роки виникають три офіційні органи: р. 1836 – “Киевские объявления”, що виходили тільки під час “контрактів”; р. 1837 – журнал Духовної Академії “Воскресное чтение”; р. 1838 – “Киевские губернские ведомости”; останні скоро (з р. 1845) починають містити в неофіційному відділі цікаві відомості з історії, етнографії та статистики України. В 40-х роках виникла думка видавати університетський орган – “Записки Имп. Университета Св. Владимира”, проте думка ця здійснилася значно пізніше, коли з р. 1861 почали виходити “Университетские известия”. На р. 1859 припадає перша приватна газета в Києві – “Киевский телеграф” – Н. Чернишова та А. фон-Юнка³.

До кінця ХVІІІ ст. в Києві працювала одна тільки друкарня – друкарня Києво-Печерської Лаври, що користувалася головним чином церковно-слов'янським, почасти латино-польським та грецьким шрифтом і видавала переважно книги церковно-релігійного змісту; р. 1787 при Лаврській друкарні утворено було для потреб Київської Академії окремий відділ, що звався “Типографія Академии Киевской при Лавре Печерской”, де вже було заведено світський кирилівський

шриффт. Пізніше виникають суто світські друкарні – р. 1799 друкарня Губерніального правління; р. 1835 – університетська, яка через 15 років переходить в аренду до київського книгаря І.І. Завадського; р. 1846 починає працювати зразкова на той час друкарня Вальнера⁴, далі Теофіла Гліксберга, що друкувала головним чином польські книги, й р. 1852 – Гаммершміта⁵.

Книжна торгівля в Києві в другій половині XVIII ст. розвивалася головне за ініціативою Києво-Печерської Лаври. Лавра мала монополію на продаж церковно-богослужбових книжок і досить енергійно боролась з конкурентами, які час од часу відкривали торгівлю в різних місцях Києва. У спогадах І.Ф. Тимковського кін. XVIII ст. знаходимо відомості про “немалую лавку” якогось київського торгаша, якого студенти Академії звали Гарбузом. Він “скупал и продавал битые, старые и старинные книги”; покупцями його були професори й студенти Академії. Кн. І.М. Долгоруков, що був у Києві р. 1810, відзначає тут “музыкальные магазины и книжные лавки; одна из них – с надписью “Cabinet de lecture”.

Проте більш-менш точні відомості про книжну торгівлю ми маємо тільки від тієї доби, від якої до нас дійшли каталоги київських книготорговців. 1813-м роком датовано “Каталог российским книгам, географическим атласам и ландкартам, продающимся в Киеве, в книжной лавке Ив. Бушева” (нове видання – М., 1817). До р. 1821 належить “Реестр российским книгам, ландкартам, планам, эстампам, портретам и нотам, продающимся, сверх многих других книг, в Киеве, в книжных лавках книгопродавца Григория Иванова Литова”. Пізніше лавки Гр. Літова перейшли на власність Василя Гавриловича Лапицького, і Лапицький в окремих примірниках “Реестра” поверх імені Літова наліплював смужки паперу з своїм власним ім'ям. Через чотири роки вийшов “Реестр” Ів. Ів. Ходунова (М., 1825), і тільки після цього, року 1830-го, виступає Степан Іванович Літов, якого до останнього часу вважали за першого більш-менш видатного київського книготорговця. Він торгує спочатку на Печерську в кам'яних Никольських рядах, потім на Хрещатику. В той же час засновує торгівлю книгами в Києві і третій Літов – Іван Іванович. Року 1841 продаж чужоземних книг в місті починає І.І. Завадський, а р. 1856 в Києві проводили торгівлю п'ять осіб: Завадський і Глюксберг продавали чужоземні книги, крамниці Степана Івановича, Івана Івановича Літових на Хрещатику та Фьодорова на Подолі торгували книгами російськими⁶. Щодо розвитку бібліотечної справи, бібліотеки існува-

ли перш над усе при Києво-Софійському соборі та при монастирях – Лаврі, Михайлівському та ін.; далі були бібліотеки при учбових установах – при Духовній Академії, Університеті, Духовній Семінарії, гімназіях та ін. школах. Проте бібліотеки ці мали обмежений круг читачів: ними користувалися головне духівництво – в церквах та монастирях, викладачі та учні – в учбових закладах⁷. Обмежене коло читачів обслуговували також приватні бібліотеки – проф. Домбровського, К.А. Лохвицького, багаті книгозбірні князя Сакена та генерал-губернатора Бібікова⁸. Функції бібліотек для широкого громадського вжитку виконували в 30–50-х рр. книжкові крамниці; принаймні пізніше, від р. 1865, маємо відомості про абонемент та кабінети для читання при магазинах Літова, Фьодорова, Барщевського та Івлева⁹. Цікаво відзначити, що іноді функції кабінетів для читання брали на себе також і київські готелі. Так, в “Киевских Губ. Ведомостях” за 1847 р. читаємо таку обяву: “Кабинет чтения на Подоле в доме Терновца помещающийся, имеет честь известить о получении в числе многих и нижеследующих новостей: Полное собрание сочинений Ивана Андреевича Крылова, в числе коих есть многие, нигде прежде не напечатанные. Терда Дюпон, Паула Монти и Матильда, три романа Евгения Сю. Двадцать лет спустя, томы 7, 8, 9, 10, 11 и 12 окончательный, соч. А. Дюма. История русской словесности, лекции Шевырева. Чтения о церковной словесности или Гомилетика, Амфитеатрова. Гран-пасьянс или собрание всех видов этой игры, 1847. Из французских получены: четвертый том Мартына Найденьша, соч. Ев. Сю – окончательные томы le gentil-homme Campagnard Bernara у Pignillo Alliada Скриба, Martin Chuzzle writt. Диккенса, все сочинения Жоржа Занда, Вальтер Скотта и др.

Получаются также Высочайшие передовые приказы по Гражданскому ведомству.

Можна подписываться на получение оных из кабинета на дом за 4 руб. серебром в год.

Газеты Кавказ, Московский городской листок, Revue Ettranger la Presse и все газеты и журналы в России выходящие.

Живущим вне Киева отпускаются для прочета только книги и прежних лет журналы.

При Кабинете есть особая комната для чтения – за прочет на месте журнала 6 коп., книги – 3 коп., номер газеты 1 коп. сер.

За чтение вне кабинета: книг – цена в год 10 р. серебром, в месяц – 1 р. 50 к. серебром.

Лица, читающие медленно и дети платят в половину менее”. [Див. 1847, апреля 11, № 15, Ч.н., С. 163].

Характерне також оголошення власника готелю, якогось Кордеса: К.Губ. Ведом., 1855, марта 12, № 11, Ч.н., С. 72.

Такі були ті умови київського життя, серед яких розпочав свою різнобічну діяльність герой цієї статті Павло Петрович Должиков.

П. П.П. Должиков, його життя та діяльність до 1830-х років

На жаль, біографічних відомостей про Должикова надзвичайно мало. Про його походження ми майже нічого не знаємо. Перш над усе, нам невідоме те соціальне оточення, з якого він вийшов. Зважаючи на його матеріальний стан пізніших часів, порівнюючо невелику освіту й те, що за молодих років він служив в армії на незначних офіцерських посадах, – можна припустити, що він належав до кіл дрібно- або середньо-маєткового дворянства. Не маємо ми також безпосередніх вказівок на місце й на час його народження. Для ранніх років життя можна встановити певні зв'язки Должикова з Черніговом. Його перша наукова стаття, писана не пізніше жовтня 1825 р., свідчить про безпосереднє знайомство з пам'ятками чернігівської старовини. В Чернігові, без сумніву, жили батьки Должикова; принаймні в листі, писаному в 1829 р. з під Варни, він вкладає в уста батьків такі слова: “Когда приезжал в Чернигов для каких-то поручений из армии сын Г.Г. П-ого, мы думали, зачем наш Павел не приезжал?”¹⁰. В другому листі, описуючи мис Галату, Должиков пояснює: “Представьте себе гору, имеющую три ступени, одну над другою, из коих каждая едва ли не выше Болдинских гор, которым вы удивляетесь в Чернигове...”¹¹. В двадцятих–тридцятих роках ХІХ ст. в Чернігові жила якась Марья Кузьмівна Должикова¹², та й тепер тут існує прізвище Должиков, а під Черніговом є село Довжик. Що до року народження Должикова, беручи до уваги його вказівки на те, що в 1820 р. він “жил с полком в Белой Церкви”¹³, що в 1825 р. він виступає вже з науковою статтею, – слід припустити, що народився він десь коло 1800 р.

Досить рано Должиков виявляє нахил до книжки, до літературної роботи. В статті 1829 р. “О шарадах в наши времена” він згадує свої дитячі роки: “Когда еще я был дитя и только что посвященный в таинства русской словесности, то помню, как я тогда с нетерпением прислушивался, не звенят ли почтовые колокольчики, не трещит ли

труба почталиона, который провожая почту за город, трубит в трубу так пленительно, что до сих пор раскаты звуков, с их переливами, возвышениями и понижениями наполняют мою душу. О милый почталион! Ты всегда после того возвращался к нам в дом и привозил кипу газет и журналов, которые, благодаря тогдашним обстоятельствам, мой папинецка выписывал с избытком, начиная от “Северной почты” до “Украинского вестника”. Ах! Как я завидовал всем тем, кои сочиняли делфийские шарады, и кто поверит, что я составлял тогда ручной лексикон слов четырех, трех и двух-сложных, которых каждый слог означал что-либо, не была забыта ни Золотоноша, ни пол-тина, ни вол-оса, ни крап-ива. Я осмеливался иногда в ребяческом жару облекать двухзнаменательные слова в одежду загадки и однажды, о это праздник моей души, первая победа, которая для нее едва ли не важней Полтавской. Это было 8-е июля ... года. О, не забуду 8 июля! В сей день при собрании всего семейства нашего я прочел анаграмму, первое произведение моего пера, которое мне стоило нескольких ночей. Я не забыл ее и не забуду никогда. Вот она:

На анаграмму вы взирайте с двух сторон:
Дарит веселье вам иль непробудный сон.

Маминька и папинецка, коим прежде я открыл тайну анаграммы, поцеловали меня, погладили по головке; тетиньки, братцы и сестрицы приласкали, и я подобно Тассу видел издали Капитолию, особенно когда братцы и сестрицы приступили ко мне с тем, чтобы непременно я открыл им мой секрет, ибо маменька строго приказала отгадать. О торжество торжеств! Ах! С той поры что-то новое приосенило мою душу: я стал и задумчивее и чувствительнее, я засыпал в постели с книгою; на зло дядьке, который доказывал мне, что это вредно для глаз и для мирного сна. Возникли эпохи для стихотворений: поздравления родителей с новым годом, с днем ангела и много подобных случаев, за которые я получал неоцененные награды: когда съезжались гости, посередине комнаты ставилось кресло, и я, как на кафедре, являлся на нем и декламировал детские стихи, и мне рукоплескали...”¹⁴. Зміст книжок, якими захоплювався на той час Должииков, нам невідомий; тільки в одній з пізніших своїх статей він згадує, що “в первой молодости, украдкою от наставников” він зачитувався романами м-ме Радкліф та Дюкре-дю-Меніля¹⁵.

Починаючи з 1820-х років відомості про життя Должиикова набувають більшої документальності. Як згадувалось вище, в 1820 р. він був

уже на військовій службі й жив з полком у Білій Церкві. 16 жовтня 1825 р. на засіданні московського “Общества истории и древностей Российских” голова “Общества” повідомляв про одержання від Должикова “Записки о некоторых достопамятностях Черниговского Спасо-Преображенского кафедрального собора”. Пізніше, в 1827 р., “Записку” цю було надруковано в “Трудах и летописях Общества”¹⁶. Наприкінці 1820-х рр. Должиков, вже в чині штабс-капітана, надіслав до “Общества” повідомлення про знайдений ним у Варшаві старовинний будинок князів Мазовецьких і кам'яну статую жінки з двома дитинками¹⁷.

Під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. ми зустрічаємо Должикова офіцером 19-го Єгерського полка, що входив до складу 10-ої піхотної дивізії. В свою чергу дивізія ця становила складову частину 2-ої армії, на чолі якої стояв генерал-від-інфантерії граф Дибіч і якій доручені були операції проти турок на Балканському півострові. 28 травня 1828 р. 10 дивізія переправилась через Дунай, і 6 червня під Кістенджі Должиков вперше брав участь у бою: “Брешная жизнь моя, – писав він в одному з своїх листів, – была в первый раз в очевидной опасности: передо мною и за мною визжали ядра и разрывались гранаты, но благодаря провидению какое-то равнодушие было моим уделом. Я хладнокровно глядел, как неприятельские ядра перелетали через наши колонны, занимавшие весьма выгодную позицию под прикрытием Троянового вала, и душевно благодарил древнего римского императора, позаботившегося оградить сим валом завоевания свои от набегов варваров. По крайней мере, если не тогда, то спустя почти XVIII веков его укрепление доставило нам существенную пользу”. Через деякий час, перебуваючи в авангарді, Должиков бере участь в “деле” з турками при місті Пазарджику, причому входить до складу “особенно отличившегося” батальйону майора Полухіна. 24 липня 19-й Єгерський полк прибув під стіни фортеці Варни і з 28 серпня разом з другими військовими частинами взяв участь у її облозі¹⁸. Так почалося життя Должикова “в редутах и шанцах, под полетом неприятельских ядер и бомб”. З історії цієї війни ми знаємо, що 30-тисячний корпус паши Омера-Вріоне, що прийшов на допомогу туркам, оточеним у Варні, не міг врятувати фортеці, і 29 вересня 1828 р. турецький гарнізон поклав зброю. Деякий час після цього 19-й Єгерський полк бере участь в переслідуванні Омера-Вріоне, який спішно відходив за річку Камчик до свого укріпленого табору. 8 жовтня надвечір полк повернувся до Варни, і допитливий Должиков,

не зважаючи на втому, пішов оглядати місто з його “излучистыми улицами и переулками”, що нагадували “лабиринты древних”¹⁹.

У Варні та її околицях 19-й Єгерський полк залишався до кінця війни, і Должиков проводив тут життя допитливої енергійної людини. “Кто не согласится, что война есть зло ужасное?” – писав він в листі від 30 жовтня 1828 р. Проте він, до певної міри, вдячний війні: “Войне я должен пребыванием в стране, совершенно для меня новой; тысяча впечатлений сменяются размышлениями при виде предметов любопытных; я наблюдаю нравы и образ жизни народов разноплеменных, населяющих Булгарию, [...] и дух мой всегда в деятельности от делаемых сравнений и замечаний”. Він робить спостереження над господарчим життям країни, цікавиться побутом населення, описує садиби, бані, фонтани, які “стремясь из диких камней, принесенных яворами, каштанами, [...] вечно журчат и наводят какую-то меланхолию”²⁰. З метою відповіді на запитання “одной почтенной особы” він, звернувшись до варненського митрополита Філофея, збирає відомості про особливості церковно-релігійного життя серед болгар та греків в тодішній Турції, зокрема в м. Варні²¹. Далі він веде тут свій похідний щоденник, збирає колекцію монет, розшукує старі мармури та барельєфи з грецькими написами²². З 16 липня до 26 жовтня 1829 р. в таборі під Варною він випускає рукописну газету під назвою “Листок для родины”. Газета ця досить цікава й варта, щоб на ній зупинитись.

Щодо зовнішнього вигляду газета спочатку писалася на пів аркуші паперу в два стовпці, потім на цілому аркуші в три стовпці. Видавалась в різні терміни, з перепусками від 3 до 17 днів. Протягом 3 1/2 місяців вийшло 13 чисел; чи продовжувалась вона й далі, відомостей не маємо²³. До окремих чисел “Листка” було приєднано сім номерів літературних додатків під назвою “Фиалка” (№ 1–3), “Ландыш” (№ 4–6) і “Меченосец” (№ 7); іноді додавалися “Прибавления для заграничных читателей”²⁴. Кожне число “Листка”, як і кожне число додатків, прикрашалось тим або іншим епіграфом:

Отечества и дым нам сладок и приятен²⁵.

Письменное сношение заменяет половину свидания, Персиянин Бек-али²⁶.

И наконец я зрю в стране моей родной:
Журналов тысячи, а книги ни одной.

Князь Горчаков²⁷.

Счастлив тот, кому сиянье
Бытия сохранено,

Тот, кому вкусить дано
С милой родиной свиданье.
В. Жуковский²⁸.

В № 2 своєї газети Должиков між іншим пише: “Девизом наших листков избран Муравей, который должен быть изображенным на каждом листке внизу номера. Муравей выбран больше потому, что в военном шатре издателя, на шатком столике он часто бывает его гостем и товарищем”. Починаючи з № 6 газета крім заголовка “Листок для родины” носить ще й підзаголовок “Муравей”. Своєрідні умови, в яких виходила газета Должикова, позначилися також в статті про буйний вітер, який пронісся над Варненською затокою 26 липня. “Ветер сей, – скаржиться Должиков, – невыгодно подшутил с составителем Листков сих. Его кабинет редакции, типография, словом, все жилище было ниспровержено. Первые три нумера “Листка для родины” с прочими бумагами измерили глубину долины...”²⁹.

Кожне число “Листка” поділяється на певні розділи, проте редактор не суворо додержується цього поділу й часто варіює його. Найбільш постійними розділами є: “Новости (або – Известия) заграничные”, “Новости (Известия) внутренние”, “Стихотворения”, “Смесь”; іноді вводяться ще “Военная история”, “Современные записки” (або “Современная история”), “Разные известия”; починаючи з № 4 заводиться новий розділ “Нравы”.

Головним автором статей “Листка” був сам редактор та видавець його – Должиков. Проте, особливо в розділі “Стихотворения” та в літературних додатках брали участь і інші “воины-литераторы” – офіцери військових частин, розміщених навколо Варни – В.В. Домонтович, М. Федоров, М. Мусинов (чи Муслинов). В окремих випадках Должиков заповнював стовпці свого видання офіційними матеріалами військового командування.

Зміст “Листка для родины” обумовлювався тими обставинами, в яких видання це виникло й поширювалось. На першому плані стоять тут новини воєнного життя: відомості про дислокацію російської армії, про рух турецьких військових частин, про облогу й заняття фортець, про знищення кріпосних укріплень, про захоплення в полон, і стан, в якому перебувають полонені, про підвіз провіанту й ціни на продукти, про пошесті й засоби боротьби з ними, про прибуття до Варни імператора Миколи I, про службові призначення, про смерть тих чи інших офіцерів, військових лікарів та священників, кабаліс-

тичні розрахунки про загибель Турецької імперії і 1828 р.³⁰, чутки про втечу турецького султана з Константинополя до Азії, відомості, що стосуються переговорів про мир – “блестательный мир с блестятельною Портою”³¹, про заключення Адрианопольської згоди 2 вересня 1829 р., про військові паради, молебни, хресні ходи та ін. В № I “Листка” Должиков містить “Воззвание к жителям Болгарии” графа Дибіча від 13 травня 1829 р., а в № 9 – “Приказ по войскам Кавказского корпуса”, виданий графом Паскевичем-Єриванським 25 червня того ж року. В чотирьох “Письмах к родным из карантина”, що входять до складу “Фиалки” та “Ландыша”, Должиков передає свої настрої в той час, коли, захворівши на якусь підозрілу хворобу, він на початку липня 1829 р. примушений був “пустынничать” на мисі Галаті “в предсении смерти”.

Крім суто воєнних новин, Должиков подає в своїй газеті також матеріал іншого змісту – статті, що стосуються видання “Листка для Родины”³², статистичні відомості про населення Болгарії, Румелії та інших задунайських країв, про стан торгівлі та промисловості в Варні; метеорологічні спостереження, відомості про урожай і т.ін. В розділі “Нравы” вміщене оповідання “Пленники, или жуки и цветы”, скероване проти галоманії, зокрема, проти вчителів з полонених у 1812 р. французів³³. В одному з номерів “Фиалки” знаходимо статтю Должикова “О шарадах в наши времена”, а в № 9 “Листка” звертає на себе увагу замітка про кількість газет і журналів, що видаються в цілому світі. Кількість ця дорівнює 3168 виданням. “Из сего числа, – продовжує Должиков, – только один журнал издается в рукописи, именно в Триполи на французском языке. Итак, Листок для Родины имеет товарища в Африке, который подобно ему не имеет чести быть знаком с типографиею”³⁴.

В розділі “Листка” під назвою “Стихотворения” та в літературних додатках вміщено чимало віршів з підписом Должикова – три епітафії³⁵, вірш “Молитва”³⁶, п’ять байок: “Блоха”³⁷, “Далмат Фомич”³⁸, “Баран”³⁹, “Лагерный петух”⁴⁰, “Овечка”⁴¹, діалог “Типография и составитель Листков”, імпровізація “На взятие Адрианополя”⁴². Анонімний вірш “Береговой ветер 26 Июля”⁴³, без сумніву, також належить Должикову. Вірші ці і змістом, і формою досить примітивні й не свідчать про великі поетичні здібності їх автора. Наведемо один на зразок:

Типография и составитель Листков.
(Разговор)
Типография

К станку скорей; сей час отходит почта.

Тебе сказать должна я вот что:

Что ты лентяй, негодник ты,
 Не переписаны для Родины Листы.
 Разбросаны, нет связи, нет порядку,
 Исписаны на десяти клочках,
 Валяются во всех углах,
 Как рюмки в кабаках.
 Ой, ты худую взял повадку.
 Ну перебеливай скорей,
 На почте уж готовят лошадей.

Составитель Листков.

Ах, милая! Сей час, позволь один Листочик
 Мне только дописать;
 Поставить несколько и запятых, и точек,
 Мне долго ли переписать.
 Теперь же мысль в душе моей родилась;
 В нее душа моя влюбилась
 Хочу отчет друзьям отдать

Когда восторг к вам низлетает
 С недосыгаемых высот -
 И на челе холодный пот
 И жар священный проступает
 Припомните, на краткий срок
 Даются нам сии мгновенья.
 Ах, переписывать Фиалку и Листок
 Граничит с областью мученья!

П.Д.⁴⁴

В. Домонтович у своїх віршах дає переклади псалмів, висловлює тугу за батьківщиною, в віршах “Шумла” і “Воспоминание переправы Дунайской” розроблює теми, сполучені з військовими операціями⁴⁵. Военні теми переважають і в віршах офіцера Могилівського полку М. Федорова⁴⁶. М. Муслінов пише виключно шаради⁴⁷.

З погляду літературного оформлення в статтях та віршах Должикова, вміщених в “Листке для Родины” та в літературних додатках, ми постійно спостерігаємо відгуки класичного стилу, який у той час ще не здав остаточно своїх позицій в російській літературі: Должиков наводить латинські прислів'я: “de mortuis aut bene, aut nihil”⁴⁸,

користується такими образами, як “скрыжали Клии”, “Помона Болгарии”, “область богини Гигеи”, “волны Эвксина” і т.д. Властиві Должикову історичні інтереси також знайшли собі місце в статтях “Листка”. Так, між іншим, повідомляючи про здобуття російським військом Адріанополя, Должиков наводить історично-географічні відомості про це місто⁴⁹. З приводу сучасних подій він іноді згадує давнє минуле, посилаючись на “Историю” Карамзіна⁵⁰.

За своїми політичними поглядами, оскільки вони відбилися в газеті, Должиков є типовий армійський офіцер свого часу, впевнений в непереможності російської зброї, з ентузіазмом відданий царському престолу. Згадуючи захоплення турецької флотилії у Варненській затоці, Должиков цитує чиєсь “Казачи и матросы – прямые россы” і запевняє, що “с русскими ничего нет невозможного”⁵¹. В експромті “На взятие Адрианополя” він закликає катериненських генералів дивуватися вчинкам Дибіча та Паскевіча:

Взгляните – дивный ряд побед
В наш век вновь изумляет свет:
У Цареграда Забалканский
За Арзерумом Эриванский
Подобно вам громят врагов
Для удивления веков⁵².

У статті про приїзд імператора Миколи I до Варни знаходимо таку картину: “23 июля Его Величество имел ночлег в Каменном редуте, который находится в 15 верстах от Варны. Здесь повелитель России, утомленный сильным зноем и гористою дорогою, во ожидании, пока для него приготовляли шатер, склонился на одну из пушек, стоявших в редуте, и тихий сон поспешил приосенить царственные вежды. Умилительная картина! Обладатель полусвета переносит наравне с последним из своих воинов все тягости военной жизни! Так древний Святослав, огласив кликом побед своих берега Дуная, спал, как простой ратник, под открытым небом. И земля была ему одром, и седло – изголовьем!”⁵³. Крім патріотичних настроїв Должиков дає в газеті простір і своїм релігійним почуттям. Вище ми згадували вірші його “Молитва”: в них розроблюються мотиви визнання своєї гріховності й покути в гріхах. Повідомляючи в одній із заміток про стан, у якому перебувають полонені турки, він вихваляє “кроткую христианскую религию”, яка “в смиренном лучезарии торжествует над хладным магометанизмом”⁵⁴. Особливо яскраво релігійно-містичні настрої

Должикова відбилися в “Письмах к родным из карантина”, де він описує ті моменти життя, коли йому доводилося готуватися до переходу “в селения вечности”⁵⁵.

Такі, в загальних рисах, форма, зміст та ідейне спрямування газети, організованої Должиковим у своєрідних умовах воєнного життя. Порівнюючи своє видання зі столичною пресою, Должиков скромно зазначає: “Столичные периодические издания в своей солнечной системе описывают круг обширный, имеют читателей взыскательных, но наша “Фиалка” с “Листком для Родины” еще неизвестна в солнечной системе журналов: она подобна спутнику отдаленного спутника Урания, и литературный астроном, вооруженный телескопом Гершеля, не скоро заметит ее...”⁵⁶. Проте досить рано видання Должикова потрапило до “солнечной системы” столичних журналів: року 1830-го воно стало відоме П. Свіньїну, і останній, вбачаючи в підприємстві Должикова “вернейший термометр распространения просвещения в нашем отечестве”, надрукував і “Листок для Родины”, і витяги з літературних до нього додатків у своєму журналі “Отечественные записки”⁵⁷.

Після Адріанопольського миру 2 вересня 1829 р., яким закінчувалася війна з турками, 19-й Єгерський полк залишився в Болгарії на всю зиму і тільки по весні 1830 р. повернувся до Росії⁵⁸.

Повернувшись з Болгарії, Должиков у 1830 і 1831 рр. живе з полком у Білій Церкві⁵⁹. В 1830 р. він засновує в своєму полку бібліотеку⁶⁰. Полкові офіцерські бібліотеки почали виникати з 1810 р.: першою такою бібліотекою була бібліотека лейбгвардії Семьонівського полку, слідом за нею виникла бібліотека в Преображенському полку; їх приклад наслідували й інші полки гвардії. З 1817 р., за ініціативою Аракчєєва, заснуюються полкові бібліотеки і в армії. Таким чином, ідея офіцерських полкових бібліотек на той час ще тільки зароджувалася в Росії, і Должиков був одним із перших організаторів “сих – як висловлювався Аракчєєв – полезных заведений”⁶¹.

Тоді ж, в тридцятих роках, Должиков друкує в “Северной пчеле” Греча та Булгаріна статтю “Письма с похода из Болгарии”, присвячену спогадам про останні дні перебування в Болгарії – про перехід 19-го Єгерського полку з Базарджика до Коварни 22–23 березня 1830 р. та про свою мандрівку – для виконання окремого доручення – з Коварни до Варни. Як в статтях, надрукованих раніше в “Отечественных записках”, Должиков і тут повний зацікавлення життям, що точилося навколо: він описує зруйновану війною країну, пригля-

дається до побуту та занять населення, малює картини моря, характеризує клімат Болгарії, дає простір завжди властивим йому археологічним інтересам і, наприклад, поблизу села Ікрени оглядає рештки Діонісополітона й “отдаёт немой поклон немым развалинам” цього міста⁶².

III. Должиков у 1840-их роках. Заснування першої в Києві публічної бібліотеки

Після 1833 року наші відомості про Должикова на довгий час губляться і поновлюються тільки в серпні 1840 р. Тепер Должиков вже “отставной капитан”, живе в Києві на головній на той час вулиці – Московській на Печерському, в домі купців Лохвицьких. Він – “соревнователь” московського “Общества истории и древностей Российских”, головний агент по Києву та по “юго-западным” губерниям “Российского общества для застрахования пожизненных доходов и капиталов”⁶³.

29 серпня 1840 р. Должиков подає генерал-губернатору Д.Г. Бібікову доповідну записку, в якій, звертаючи увагу на те, що в Києві нема губернської публічної бібліотеки, просить дозволити йому в компанії з купцем третьої гільдії М. Лохвицьким відкрити в домі Лохвицького громадську бібліотеку для читання російських та французьких книг, періодичних видань, музикальних нот. Ураховуючи “обрусительную” програму Бібікова, Должиков підкреслює в своїй записці, що бібліотека, яку він має заснувати, “может отчасти способствовать к большему усвоению в здешнем крае русского языка и распространению его влияния на нравы”⁶⁴.

Того ж 29 серпня Должиков звертається до Бібікова і з другою запискою – про дозвіл заснувати в Києві “Справочное место”, тобто бюро доручень, за зразками, що існують в обох столицях та по великих містах Росії. “Цель учреждения в Киеве Справочного места, – пише він, – есть доставление облегчения взаимных сношений жителям города и приезжающим в него разным лицам: желающие приобрести или сбыть собственность, ищущие занятый или частной службы, найма дома, управителя, попутчика в дорогу и по другим разным случаям могут через справочное место успеть в том в непродолжительное время с малыми издержками”. “Настоящее процветание и расширение г. Киева, – запевняє далі Должиков, – делает учреждение в нем справочного места весьма необходимым”⁶⁵.

У відповідь на ці заяви Бібіков через “Градскую полицию” оповістив Должикова, що “без объяснения начал, на коих основано будет сие предположение” і без детального “проекта сих учреждений” він не має змоги зробити “никакого к удовлетворению его прошения распоряжения”⁶⁶. В зв’язку з вимогою Бібікова Должиков передав 24 вересня до його канцелярії “Положение для учреждения в губернском городе Киеве Общественной Библиотеки для чтения”⁶⁷.

“Положение” складається з 7 параграфів і досить повно характеризує обличчя майбутньої бібліотеки.

“Цель учреждения в губернском городе Киеве Общественной Библиотеки для чтения, – говорится в параграфі I-му, – есть та, чтобы доставить желающим полную возможность читать своевременно за самую дешевую плату имеющие выходить в 1841-м и следующих годах русские книги и повременные издания, а также покупать все без исключения вновь выходящие по возможно сходной цене. Кроме того, будет она заключать в себе по возможности и лучшие книги, вышедшие донныне. По мере способов откроется и раздача для чтения вновь выходящих французских цензурою одобренных книг”.

В 2-му параграфі Должиков розробляє думки, які накреслено було вже в заяві від 29 серпня. “Г. Киев, – пише він, – с каждым днем более и более распространяется и процветает, почему учреждение Библиотеки для чтения становится необходимым для его народонаселения, тем более, что донныне в Киеве нет Губернской Публичной библиотеки, подобно тому, как таковые существуют уже во многих губернских и даже уездных городах России. Кроме того, в Киеве не имеется заведения, где можно бы было постоянно читать не только все повременные издания, но даже некоторые главнейшие”. Ці міркування Должиков підсилює вказівкою на момент політичного значення: “Одною из главнейших причин, – говорит він далі, – побуждающих к основанию библиотеки по подписке, есть та одушевляющая учреждающих патриотическая мысль, чтобы ею кроме прочного обеспечения существования заведения они могли составить в Киеве круг читателей русских книги и распространить торговлею ими обращение русских сочинений во всех сословиях народа и тем с своей стороны споспешествовать большему развитию и укоренению слова русского в западном крае отечества, где предшествовавшими политическими событиями ослаблено несколько влияние оногo”.

Наступні параграфи “Положения” присвячені питанням передплати та забезпечення існування бібліотеки. “Библиотека учреждается

по подписке. Подписчики разделяются на постоянных, годовых и временных”. Постійні передплатники за одноразову платню в розмірі 25 карб. одержують книги додому протягом 5 років. За читання за тими ж умовами періодичних видань постійний передплатник вносить 20 карб. Річна передплата передбачає 9 карб. за читання книг і 7 карб. за читання журналів та газет. Тимчасова передплата встановлює такі норми: за півріччя – 5 карб., за 4 місяці – 4 карб., за 3 місяці – 3 карб. 50 коп., за місяць – 1 карб. 30 коп., за тиждень – 50 коп., за день – 15 коп. Читання газет і журналів в місяць коштуватиме 75 коп., протягом одного дня – 10 коп.⁶⁸ Річні й тимчасові передплатники, якщо будуть брати книжки додому, платитимуть відповідну грошову заставу.

Зібрані шляхом передплати гроші забезпечуються трьома домами Лохвицького, оціненими в 18 000 карб. Поступлення від передплати мають витратитися виключно на бібліотеку; торгівля книгами організується на власний капітал Лохвицького. “Для точного и своевременного получения книг Лохвицкий вступит в ближайшие сношения с первейшими книгопродавцами столиц и для сего отправится в Москву и С.-Петербург. С открытием же чтения французских книг, комиссионер Библиотеки будет находиться постоянно в Лейпциге, как центре иностранной книжной торговли”. “Ежемесячно о получении новых книг читатели будут получать особенные извещения и о том будет печатаемо в Губернских Ведомостях. В них же будет помещаться и общий годовой отчет о числе читателей, выписанных и прочтенных книг, дабы как правительство, так и публика могли иметь сведения о действиях Общественной Библиотеки в Киеве и о пользе, ею приносимой”.

В параграфі 5-му мова йде про приміщення для Бібліотеки та про деякі засоби обслуговування читачів. Бібліотека має міститися в домі № 471 по Московській вулиці, що належить спадкоємцям Лохвицьким. “Просторные комнаты с двумя входами со стороны улицы, большим садом, в коем со временем предполагается устроить залу для летнего чтения книг, будут ежедневно открыты, за исключением воскресных и праздничных дней, если в таковые не будет получена новая почта. В дни высокаторжественные все посторонние лица, не состоящие в числе читателей, имеют право на бесплатное чтение книг и журналов в самой библиотеке”. При бібліотеці передбачалися спеціальні “посыльные” для доставки, за невелику доплату, книг додому. Через бібліотеку можна буде виписувати всі книги та

періодичні видання, що виходять поза Києвом. Будинок Лохвицьких, поки в ньому буде міститися Бібліотека, має, на думку Должикова, підлягати закону, за яким “дома, где помещаются общественные заведения, служащие к распространению просвещения, освобождаются от воинского постоя”.

У 6-му параграфі Должиков зазначає, що відкриття Бібліотеки відбудеться тоді, коли набереться “сто подписчиков разряда пяти- годового, или до 250 годового, или же и тех и других соразмерно”, себто коли в розпорядження організаторів надійде сума до 2500 карб. “Учреждающие желали бы открытъ Библиотеку к 1-му января 1841 года, потому что предварительно должно выписать повременных изданий, имеющих выходить в течение наступающего года и воспользоваться зимним путем к удобной доставке книг, а равно для приобретения большего числа подписчиков и покупателей в имеющие быть в городе Киеве в январе 1841 года контракты”.

В останньому, 7-му параграфі організатори висловлюють надію, що їм пощастить “распространить на пользу просвещения круг действий Библиотеки”, що Бібліотека їхня стане посередником між столичною книжковою торгівлею і провінційними видавцями “в рассуждении сочинений, выходящих в Киеве, Харькове и Одессе” і навпаки. “Основатели надеются успеть в том тем более, что первому из них устройство и управление библиотеки не ново и еще в 1830 году он имел удовольствие учредить одну из первых полковых библиотек в армии, донныне существующую, именно в 19-м Егерском (ныне Муромском пехотном) полку; имея же честь принадлежать к числу современателей Имп. Московского Общества Истории и Древностей русских и помещая иногда произведения свои в некоторых периодических изданиях, – он смеет думать, что найдет в себе довольно сил для руководства столь полезным заведением, каковым быть должна Общественная Библиотека для чтения в г. Киеве”.

Наприкінці “Положения” – підпис: “Отставной капитан Павел Должиков. Киевский купец Николай Лохвицкий” і дата: “1840 года. 24 сентября – г. Киев”⁶⁹.

Через півтора місяця, 8 листопада 1840 р. Бібіков наказав “градской полиции” сповістити Должикова та Лохвицького про дозвіл відкрити “Общественную Библиотеку для чтения” “на правилах, изложенных ими в представленном особом проекте”. В зв’язку з тим, що крім видачі книг для читання компаньйони мали ще проводити торгівлю книжками, Бібіков вимагав, щоб вони оголосили встанов-

лений “торговими узаконеннями” капітал на право проведення торгівлі та вписались до відповідної гільдії. Далі Бібіков підкреслював потребу точно виконувати, щодо придбання книг для Бібліотеки, правила Цензурного устава й повідомляв організаторів, що не може звільнити від “постоянной повинности” дом, в якому буде міститися бібліотека⁷⁰.

Таким чином, на початку листопада 1840 р. Должиков мав уже право на заснування в Києві громадської бібліотеки. Проте ще довго, протягом 2 1/2 – 3 років, він бібліотеки не відкривав. Причина полягала, мабуть, у тому, що набирання передплатників ішло не досить швидко й потрібну для відкриття суму в 2500 карб. сріблом не так легко було зібрати.

Бібліотеку свою Должиков відкрив тільки в 1843-му році⁷¹. Порівнюючи з “Положением” 1840 р., в організації її було припущено ряд змін. Перш за все, змінено було назву: замість “Общественная библиотека для чтения” Должиков тепер називав її “Кабинет чтения новостей русской и французской словесности” або “Кабинет для чтения русских и французских книг”. Пізніше, відновлюючи напис ψυχῆς ἰλτρεῖον, який, за свідомством Діодора Сицилійського, зробив колись, коло 1300 р. до нашої ери, фараон Осимандій (Рамсес II) над входом у бібліотеку в своєму тебанському палаці, Должиков прийняв для “Кабинету” ще додаткову назву – “Аптека для души”⁷². Далі, “Кабинет” Должиков відкрив не в компанії з Лохвицьким, як це передбачалося “Положением”, а сам. Відкрито його було не на Печерському по Московській вулиці, а на Подолі “по Большой Александровской улице в доме купца Багреева близ письменной почты”. Згідно вказівкам М. Закревського, київська поштова контора з 1820-х років до переходу на Хрещатик містилася на Подолі на розі Олександрівської та Андріївської вулиць. Таким чином, це свідчення Закревського встановлює приблизно й місце перебування “Кабинету” Должикова⁷³.

Що уявляв собою “Кабинет” Должикова в перші 2–3 роки свого існування, які книги і в якій кількості входили до його складу, сказати зараз, за станом наших джерел, не можна. Деяке уявлення про склад книжок та про порядки “Кабинету” дають оголошення, які Должиков то публікував у “Киевских Губернских Ведомостях”, то випускав окремими листками.

Року 1845 “Кабинет” випишував 18 газет та журналів. Серед них було декілька закордонних – “Hamburger Korrespondent”, “Revue Etranger” з картинками мод, “La presse” та інші. Більшість складала

російські видання “Русский инвалид”, “Северная пчела”, “Санктпетербургские ведомости”, “Московские ведомости”, “Киевские губернские ведомости”, “Отечественные записки”, “Библиотека для чтения”, “Маяк”, “Литературная газета”, “Листок для светских людей”, “Звездочка” та ін.⁷⁴ В 1846 році періодичних видань виписувалось вже 24⁷⁵.

Щодо використання газет та журналів, оголошення, надруковане окремим листком наприкінці 1844 р., передбачає попередню передплату на кожне видання. Читання, наприклад, “Отечественных записок” протягом року коштувало 4 карб. сріблом; така ж ціна 4 карб. була за читання “Библиотеки для чтения”, “Северной пчелы”, “Русского инвалида”. Читання “Сына отечества” та “СПб. Ведомостей” коштувало 3 карб. 50 коп., “Маяка” та “Москвитянина” – 3 карб., “Современника” – 2 карб., “Воскресного чтения” – 1 карб. Платню цю встановлено було, без сумніву, в залежності від ціни того чи іншого видання: вона становила приблизно 25 % цієї ціни⁷⁶. Хто хотів читати всі взагалі журнали та газети, платив за рік 22 карб., за місяць – 2 карб. сріблом. Якщо на читання будь-якого журналу записувалось більше, ніж п’ять передплатників, “Кабінет” виписував журнал у двох примірниках⁷⁷. В пізніших оголошеннях платня за читання журналів взагалі встановлюється по 1 карб. 50 коп. в місяць⁷⁸, проте передбачається й абонування окремих видань по ціні від 2 карбованців і вище⁷⁹. Можна було також виплатити “Кабінету” ціну одного будь-якого журналу й за це одержувати для читання протягом року три журнали⁸⁰. Ціна за читання газет встановлювалась від 1 карб. до 30 коп. сріблом, “смотря по тому, какая газета и в какое время будет требована”. За газети французькі та німецькі ціна визначалася “судя по их дороговизне”, шляхом персональних погоджень⁸¹.

Крім газет та журналів, Должиков у своїх оголошеннях публікував відомості також про інші “замечательнейшие новости словесности русской и французской”, які “Кабінет” одержує “тотчас по выходе оных в свет в С. Петербурге, Москве, Брюсселе и Париже”. Забувши “патриотическую мысль” про “развитие и укоренение слова русского в западном крае отечества”, яка “одушевляла” його, коли він у 1840 р. писав “Положение” на вимогу генерал-губернатора Бібікова, Должиков з лютого 1845 р. почав обслуговувати своїх клієнтів також і новинами польської літератури⁸².

Подаючи списки одержаних книжок, Должиков багато уваги приділяє роману Євгенія Сю “Вечный Жид”. Просякнутий поглядами утопічного соціалізму, роман цей набув широкої популярності в євро-

пейських літературах. Должиков у своїх оголошеннях також старанно зазначає вихід окремих томів. 9 листопада 1845 р. він з певною урочистістю публікує: “Вечный Жид кончен... Кабинет имеет честь известить любителей чтения о получении второй (отдельными книжками) половины десятого тома прославленного романа, которою он совершенно оканчивается”. Крім російського перекладу, роман цей був у Должикова в перекладі польському – “Zyd, wieczny tułacz”, була також якась пародія на нього з ілюстраціями⁸³. Про велику зацікавленість, з якою тодішні читачі ставились до Сю та його роману, свідчить між іншим замітка, вміщена якимось у відділі “Смесь” у “Киевских Губ. Ведомостях”: “По вычислению одного ученого, Вечный Жид с деньгами, которые Евгений Сю получил за свой роман, мог бы прожить 2191 год 9 месяцев и 12 дней, полагая, что он будет издерживать ежедневно по 5 су”⁸⁴.

Платня за читання книг (не журналів) у перші роки існування “Кабинету” встановлена була така: за рік – 10 карб сріблом, за півроку – 6, за три місяці – 4, за місяць – 1 карб. 50 коп., за тиждень – 60 коп., за добу – 7 і 7 1/2 коп., від книги – 10 коп. Застава від одного до 7 карб., в залежності від цінності взятого видання⁸⁵. Читачам російських книг видавалася безкоштовно будь-яка російська газета чи журнал, читачам французьких книг – газета “La presse”. За окрему приплату від 15 до 30 копійок в місяць “Кабинет” брав на себе доставку двічі на тиждень книг та журналів додому “с соблюдением строжайшей точности в доставке требуемого или следуемого читателю”. В інтересах поміщиків, що жили по селах, Должиков зазначає, що книги “отпускаются также для чтения по деревням”⁸⁶.

IV. Бібліотека Должикова за свідомством “Росписи” 1846 р.

На початку 1846 р. Должиков видав каталог свого “Кабинету” під назвою “Роспись русским книгам, журналам и газетам Кабинета чтения Павла Должикова”. Каталог було надруковано в типографії Феофіла Гліксберга на 4 нenum. + X + 66 стор. форматом 8°, з німою, без титулу обкладинкою⁸⁷. На звороті заголовного аркушу (стор. 2 нenum.) – цензурний дозвіл за підписом Олександра Федотова-Чеховського від 7 листопада 1845 р. На стор. 3–4 нenum. вміщено “Оглавление”, на стор. I – “Предисловие”, а на наступних сторінках (II–X) “Условия для чтения книг”.

У передмові Должиков повідомляє, що в “Росписи” він не до-

держувався “строгого систематического порядка”, а мав на увазі головне полегшити вибір книжок тим особам, “кои ищут чтения легкого и приятного, а не научного, и от числительности которых зависит самое процветание Кабинета”. Далі Должиков підкреслює, що “Кабинет” постійно поповнюється “литературными новостями” і через те “по истечении года” він видасть “новую роспись и если обстоятельства... время и средства позволяют – с пояснением содержания каждой книги мнения о ней наших лучших критиков, дабы читатели мои могли иметь о требуемой книге предварительное понятие”.

В “Условиях для чтения книг” Должиков повторює вже відомі нам ціни на читання книг в його “Кабинеті” (§ 2)⁸⁸. Застава встановлюється в 7 карб. і вище. “От лиц же недостаточного состояния принимаются в некоторых случаях залог и менее 7 руб., даже иного какого-либо рода безденежные, лишь бы они обеспечивали целость книг”. Для службовців, також для учнів різних учбових закладів, духовних і світських, за заставу правлять посвідки начальників, скарбників, вчителів. “Приказчики и сидельцы в лавках и разных заведениях могут в виде залога предъявлять также удостоверения своих хозяев” (§ 3).

В § 6-му “Условий” встановлюється полуабонемент для читачів, “кои обвыкли к чтению тихому, сопровождаемому размышлением”. “Читатели сего разряда, – продовжує Должиков, – платят в год 7 р., в полгода 4 р., в треть – 2.75, в четверть – 2, в месяц – 75 коп. и получают для чтения только одно сочинение с правом перемены книг в неделю только два раза. Некоторого рода книги в особенности к ученому разряду относящиеся, могут быть выдаваемы также на неопределенное время: следует заплатить только за 10 книг вперед рубль серебром, или по условию за одно какое-либо сочинение и держать оное продолжительное время впредь до первого востребования Кабинета, который ближе двух месяцев не имеет на то права”.

В наступних параграфах зазначається, що за читання журналів, книг французьких та польських належить та ж платня, що й за читання книг російських; що читачі, які беруть книги у віддалені від міста маєтки, доплачують в місяць 50 коп. сріблом; що за приставку книг, журналів та газет додому приплачується від 20 до 60 копійок в місяць; що “Кабинет” функціонує від 9-ої год. ранку до 10-ої год. увечері, в свята – після півдня до 6-ої години (§ 8–12). “Нет сомнения, – пише між іншим Должиков, – что всякий читатель будет возвращать прочитанные им книги, журналы и газеты в целости без всякого повреждения, в таком же виде, в каком он получил из Кабинета,

в противном случае благоволит оставить оные у себя из скольких бы частей они не состояли и уплатит за оные назначенную цену”.

“Роспись” охоплює книжкові фонди “Кабінету” на 1 січня 1846 р.⁸⁹ Кількість книг, зазначених у “Росписи” – 1335 назв⁹⁰. Розташовані вони за чотирма головними розділами: “Словесность” (С. 1–32), “История и география” (С. 33–47), “Книги богословские, философические, для назидательного чтения” (С. 48–55), “Книги, относящиеся к разным отраслям наук и знаний” (С. 56–62). Наприкінці, поза цими головними розділами, ще чотири додаткових: “Периодические сочинения” (С. 62–64), “Книги на Малороссийском языке” (С. 64), “Редкие и древние книги” (С. 65–66). Перші чотири розділи поділяються на дрібніші підрозділи. Підрозділи теж діляться на окремі групи. Весь цей розподіл цілком випадковий, без будь-якого єдиного *fundamentum divisionis*⁹¹. В розділі “Редкие и древние книги” замість списку книг – зауваження: “Поименованы в особой Росписи, как равно книги для чтения на польском и французском языках”.

У межах окремих розділів та груп видання розташовуються найчастіше за абеткою їх заголовків. Взагалі заголовок є та основна ознака книги чи періодичного видання, з якої оперує Должиков у своїй “Росписи”. В багатьох випадках книга зазначається одним лише заголовком, причому заголовки подаються або більш-менш детально, або – частіше – в дуже скороченому вигляді. Див., наприклад, “Покров пресв. Девы над Россиею, или описание св. Чудотворных Икон, в России прославившихся” (С. 34), “Дормидошка, или Анекдоты о Балакиреве, придворном шуте” (38), “Приговор Верховного Уголовного Суда о совершении казней над Государственными преступниками” (41), “Достопамятный год жизни Ав-Коцебу, или заточение его в Сибирь” (45). З другого боку: “Атаман Буря” (С. 1), “Сплетни Кукареку” (17), “Сенсации Курдюковой” (17 и 29), “Краснобай” (24), “Старичек-весельчак” (24) і т.д. З інших ознак найбільш послідовно вживається в “Росписи” прізвище автора. Воно завжди набирається курсивом: “Адольф Бенжамен Констана” (С. 6), “Пестрые сказки Одоевского” (24), “Письма из Малороссии Левшина” (33), “Плутарх для девиц Ф. Глинки” (56) і т.п. Порівнюючи рідко, поруч з прізвищем автора, зазначається прізвище перекладача: “Венецианский купец Шекспира, пер. В. Якимова” (19), “Фауст Гете, перев. Вронченки” (19), “Неистовый Орланд Ариоста, пер. Раича” (30), “Ад. Божественная комедия Данте, пер. Фан-Дима” (30).

У разі потреби зазначається кількість “книг”, себто томів чи книж-

кових одиниць, з яких складається твір: “Аббадона Полевого, 4 книги” (С. 1), “Аскольдова могила Загоскіна, 3 книги (1)” і т. д.

Іноді наводиться дата – там, де треба відрізнити різні видання тогож-таки твору, де цікаво відзначити давність і через те рідкісність видання, головне ж там, де Должиков хоче підкреслити, що воно уявляє новину книжкового ринку:

Антикварий В. Скотта, 2 кн.

Антикварий его же 1845 года изд. (с. 6)

Апофегмата 1745 (с. 65)

Воспоминания Ф. Булгарина, отрывки из виденного,
слышанного и испытанного в жизни. 1846 (с. 65).

В рідких випадках зазначається номер видання:

Басни Хемницера 5 изд.

Басни и сказки Хемницера 6 изд. (с. 26).

Іноді “Роспись” зазначає кількість або, принаймні, наявність малюнків: “История Петра Великого Ламбина, украшенная 600 рисунками” (с. 36); “История Наполеона с 500 рисунками Горация Вернета” (44); “Дедушка Крылов с картинками” (56).

У деяких випадках робиться спроба розкрити зміст книги: “Путешествие маршала Мармона – в нем между прочим [sic!] описана Южная Россия” (с. 33); “Живописное путешествие по Азии Эйре с гравюрами: в 2 и 6 томе сего сочинения описаны Русские Азиатские [sic!] области” (с. 35).

Роблячи настанову на “лиц, кои ищут чтения легкого и приятного, а не научного”, Должиков зібрав у своєму “Кабинеті” головне твори, що належать до красного письменства. З російських письменників XVIII ст. ми зустрічаємо тут Капніста, Хемницера, Фонвізіна, Катерину II, Богдановича, Державіна, Аблесімова, Збірку анекдотів XVIII ст. “Старичок-весельчак”; з російських письменників XIX ст. – Полевого, Кукольніка, Нарезного, Загоскіна, Лажечнікова, Вельтмана, Лермонтова, Греча, Булгаріна, Батюшкова, Гоголя, Сологуба, Жуковського, Пушкіна, барона Брамбеуса, Марлінського, Даля, Мятлева (“Сенсации г-жи Курдюковой” та інші), Катеніна, Грибоедова, Козлова, Єршова (“Конек-Горбунок”), Крилова.

З української літератури в “Росписи” наведені твори Котляревського – “Енеїда”, “Наталка-Полтавка” й “Москаль-чарівник”, Шевченка – “Кобзарь”, “Тайдамаки”, “Гамалія”; твори Квітки-Основ’яненка, Гребінки, Амвросія Могили (Метлинського), К. Тополі; альманахи

“Молодик” і “Ластівка”; “Українські мелодії” Маркевича, збірки українських народних пісень Максимовича.

З літератур інших народів в “Росписи” зустрічаємо твори Байрона, Вальтер Скотта, Діккенса, Ф. Купера; Гьоте, Шіллера, Гофмана, Коцебу; Бенжамена Констана, Шатобріана, Жорж Занд, Гюго, Дюма, Бальзака, Євг. Сю, любимця невимогливих дрібно-буржуазних читачів Поль-де-Кока та інші. З пам’яток старшого й старого письменства – “Іліада” Гомера, вірші Анакреонта, оди й сатири Горация, “Ад” з “Божественної Комедії” Данте, “Неистовый Орланд” Ариосто, “Дон-Кіхот” Сервантеса, трагедії Шекспіра, “Жизнь Робинзона Крузо” Дефо, Лесаж, Стерн, Філдінг, Вольтер і Руссо.

З огляду на інтереси і смаки читачів з буржуазно-міщанських кіл, Должиков мав у своїй бібліотеці й такі книги, як роман Калашнікова “Дочь купца Жолобова”, “Мещанин” Башуцкого, “Повесть о знакомстве купцов с приказными”, комедію “Купеческая дочка” Соколова, вірші “Купеческий сынок”, “Погребение купца” Орлова. На смаки дрібної буржуазії, що все більше тягнулась до книги, розраховані були й такі видання, як “Искусство быть любимым женою”, “Искусство не платить долгов”, “Открытый секрет для нуждающихся в деньгах”, “Сплетни Кукареку”, “Супружеская грамматика”, “Теория волокитства”, “Физиология влюбленного” та інші. Але не тільки розділ “Словесность” відбиває на собі нове соціальне замовлення, яке намагався задовольнити Должиков. Нові, порівнюючи з попередніми часами, умови життя почуваються і в других місцях “Росписи” – в підрозділі “Книги созерцательные”, де ми зустрічаємо “Письма от отца к сыну о купечестве”, в підрозділі “Смесь”, де зазначені “Правила Киевского купеческого собрания”, “Мысли о русской промышленности” Шулепнікова і т. ін.

Наприкінці розділу “Словесность” у підрозділі “языкознание и собственная словесность” знаходимо такі підручники, як “Самоучитель французского языка”, “Правила о употреблении в письме буквы ъ” і подібні, декілька оглядів історії літератур, головне ж – роботи з бібліографії, показники до журналів, каталоги бібліотек, книго-торговельні каталоги.

В II розділі – “История и география” знаходимо книги з громадянської та церковної історії. Окремі підрозділи складають тут, як зазначено вище, книги з географії та з історії, що стосуються до Росії, “книги, относящиеся к Киеву” (стор. 42–43), “Сочинения, относящиеся к Наполеону Бонапарте”.

До розділу “Книги богословские, философические, для назидательного чтения” досить несподівано приєднана група “Книги для детей и к детям относящиеся”. Багато несподіваного для сучасного бібліотекаря зустрінемо ми ще й в розділі “Книги, относящиеся к разным отраслям наук и знаний”.

У розділі періодичних видань 26 назв журналів та газет, починаючи від 1808 р., але головним чином видання 1820-х, 30-х та 40-х рр., причому часто випадково, з пропуском окремих років. Див., напр., “Отечественные записки” 1828, 29, 30; 1842–46 рр.; “Библиотека для чтения” – 1834–39, 1845–46; “Современник” тільки 1844 й 1846 рр. і т. д.

У багатьох місцях “Росписи” натрапляємо на недоречності: в розділі “Стихотворения” зазначені “поэмы прозаические” (“Мертвые души” Гоголя) і “Поэмы переводные в прозе”. Там же знаходимо “Воспоминания о жизни Пушкина” (навіть чи можна припустити, щоб вони писані віршами!). В підрозділі “Сочинения не имеющие романтической формы” Должиков об’єднує “Дон Кихота” і “Робінзона Крузо” з такими виданнями, як “Искусство не платить долгов”.

Той самий твір часто наводиться, без належних підстав, у двох місцях “Росписи”.

* * *

Після видання “Росписи” Должиков продовжує на сторінках “Киевских Губернских Ведомостей” оповіщення про нові надходження російських та французьких книг, також про різні зміни в правилах “Кабінету”. В травні–червні 1846 р. він словіщає, що в “Кабінеті” читачам “безденежно выдаются для рассмотрения – во все время их абонементы – разного рода рисунки, картинки мод, собрания карикатур, вроде недавно вышедшего альбома Ералаш и прочее [...], а равно печатная роспись всем книгам, кабинет составляющим”. Тоді ж він підкреслює, що “сочинения, относящиеся к богословским наукам, выдаются желающим для прочтения бесплатно” і що “некоторые книги, относящиеся к другим отраслям познаний, могут быть выдаваемы также безвозмездно, если таковые составляют предмет изучения бедных молодых людей”⁹². З 1-го жовтня 1846 р. Должиков відкриває в складі “Кабінету” спеціальну “Детскую библиотеку”⁹³.

На початок 1848 р. Должиков виготовив новий каталог свого “Кабінету”. 12 січня цензор Федотов-Чеховський дав дозвіл на його друкування. Каталог друкувався в типографії Феофіла Гліксберга і вийшов у світ у наступному 1849 році. Каталог має назву: “Аптека для

души, или систематическая алфавитная роспись книг, составляющих кабинет чтения новостей русской словесности...". Він складається з заголовкового аркуша + ІУ + 100 + 8 нумерованих сторінок in 4°.

На початку каталога вміщено "Два слова к читателям" (С. I–VI):

– Склад "Аптеки для души":

Отделение I. Чтение для приятного препровождения времени (С. 1–56). Крім белетристики, в цей розділ входять і науки: "Языкознание и словесные искусства", "Правоведение", "Политика", "Математика" та ін.

Отделение II. Назидательное чтение (С. 57–71).

Отделение III. Описательное историческое чтение (С. 72–100).

– Збільшення кількості книг: 4400 назв проти 1335 в "Росписи" 1846 р.

– Книги розташовані вже не за назвами їх, як в "Росписи", а за прізвищами авторів. Схема опису кожного окремого видання: автор; назва твору більш-менш детальна; місце й рік видання; формат; ціна.

– Особливість "Аптеки" складають численні, іноді досить цікаві анотації до окремих видань. Див. анотації до Абрантес (с. 1), Жукової (с. 13), "Искусство [sic!] быть любимым своею женою" (16), Булгарина (3), Гоголя "Выбранные места" (9), Квітки "Листы до любезных земляков" (17) і т. ін. (Ср. "Аптека для души" 1849 і "Роспись" 1846. См. Предисловие к "Росписи" 1846 р.).

Характерно, що в каталозі 1849 р. окремі твори Шевченка – не важко вгадати, чому – вже не називаються.

* * *

– Крім каталогів 1846 і 1849 рр. існував і каталог французьких і польських книг, що були в бібліотеці Должикова (див. у "Росписи" – "Условия для чтения книг", § 4, стор. IV і стор. 65).

– Після видання каталогу 1849 р. Должиков знову публікує оголошення в "Киевских Губернских Ведомостях" (у 1850-х рр.): "После отпечатанья каталога прибыло 1500 книг. Доставка на дом для предварительного просмотра". Повторюється, що можна платити натурою ("дабы каждый мог пользоваться благодетельными лучами просвещения"). Книги догматичні – безкоштовно ("Свет Христов да просвещает всех").

* * *

– Крім видачі книг для читання Должиков проводив у своїй "Аптеке для души" також книготорговельні операції (Див. "Роспись" 1846 р., "Условия ... § 12: выписка книг через кабинет, продажа монет,

древностей и пр.”). Должиков – комісіонер Російської Академії наук, “Вольного экономического” та “Русского Географического Общества”, “Киевской Комиссии для разбора древних актов” та ін. Должиков обслуговував не тільки київських і позамісцевих покупців (столичних, харківських, одеських, варшавських), але мав торговельні стосунки й з закордоном. Див. листування його з львівським книгарем Гартенштейном та з Я. Головацьким. [...] перешкоди з боку цензури, Должиков удається до хитрощів.

– Року 1851 при Кабінеті утворено книжкову лавку. Другий книжковий магазин – на Хрещатику (1854): крім продажу книг (а також картин, медалей та ін.) при Кабінеті на Подолі, Должиков мав спеціальну книжну лавку по Хрещатику, “в доме г. Дмитриевой против Казенного сада” (сад, що звався також “Государевим”, а пізніше Царським садом). Під час Контрактів Должиков відкривав книжну лавку ще й у Контрактовому будинку (1855).

– Близько 1855–56 рр. Должиков організував у Києві “летучую библиотеку” (Див. статтю: Ф. Левицький. Киевские книгопродавцы.– СПб. Ведомости, 1861, № 20).

[Інші відомості про П.П.Должикова]:

– Видавнича діяльність Д.– Див. “Киевские Губ.Ведомости”, 1846, № 12 (Аскоч., Є.Сю).

– Активна участь Д. в організації театральних вистав в театрі на Хрещатику в домі генеральши Бринкен, проти “Hôtel d’Angleterre”, коло 1852 р. (Див. ще 2 згадки в листах до Головацького 1850 р.).

– Належав до старшин “Киевского Купеческого Собрания”.

– Був агентом різних страхових товариств (“Общество застрахования капиталов”, “Саламандра” – з 1847 р. до XI.1848 р.; “Морское и речное страховое общество” – 1848; Страховое общество “Скандия” – 1858).

– Контора доручень (“Справочное место”). Її операції. За її допомогою можна було продати або придбати будинок, купити маєток “с крестьянами, землею и лесом”, розшукати управителя цукроварні, вчителя чи вчительку для дітей, можна було розіграти в лотерею золотого годинника, придбати вина й чаю різних сортів, купити карету чи фаєтон, пару вороних коней або собачку-болонку.

– Багата людина: власний дом на Крестах (див. “Воспоминания” М.К. Чалого).

– Серед зазначених різноманітних обов’язків Должиков знаходить час для літературно-наукової роботи й час од часу виступає з

статтями в київських газетах. Низка статей у “К. Губ. Ведомостях”, “Киевском телеграфе”, “Киевлянин” з історії та археології Києва, про київських паломників, критично-бібліографічні огляди та інше.

* * *

На початку 1860-х років, коли центр торговельного життя Києва перейшов на Хрещатик, Должиков переніс сюди, в будинок Постельнікової, свій Кабінет і свої контори. Але тут діяльність Кабінету не мала того розмаху, якого зазнала вона в 40-х і 50-х роках на Подолі, і Кабінет починає поступово занепадати. Коло 1873 року Должиков робить спробу відновити своє підприємство і дає Кабінету назву “Феникс”, маючи на увазі стародавню легенду про птицю Фенікса, яка на старості літ наближається до сонця, згорає від його жару й відроджується з власного попелу до нового, молодого життя. Але не допомагає їй ця назва. Кабінет існує недовго і десь в 70-х роках, не витримавши конкуренції з іншими бібліотечними організаціями, що з’явилися в Києві в середині ХІХ ст., якось непомітно зникає⁹⁴. Значну частину своїх книг Должиков продає Публічній бібліотеці в Петербурзі. Року 1881 “Совет Публичной Библиотеки” обрав Должикова “почетным корреспондентом библиотеки” за “содействие в течение многих лет пополнению библиотеки”⁹⁵. Частина книг Должикова розходиться по руках. Видання зі штемпелем Должиковського Кабінету можна ще й досі зустріти в книгосховищах Державної Публічної Бібліотеки УРСР у Києві.

Ліквідувавши свій Кабінет, Должиков, проте, не зовсім відійшов від бібліотечної справи: в 1882 році, за два роки до смерті, він друкує в “Российской библиографии” Гартъє статтю під назвою “Кое-что о русских библиотеках и букинистической торговле книгами в Киеве”. Стаття ця, датована 17-м січня, є останньою звісткою про Должикова.

¹ *Владимирский-Буданов М.* История Имп. Университета Св. Владимира. Т. 1.– К., 1884.– С. 43–45, 59–60, 65; Киев и Университет св. Владимира при имп. Николае I, 1825–1855.– К., 1896.– С. 10, 18, 32–35, 60; *Иконников В.С.* Киев в 1654–1855 гг. : Исторический очерк.– К., 1904.– С. 70, 103–105, 110–113, 155, 209–210, 245, 259–262, 290–295, 337–342; Київ : Провідник / За ред. Ф. Ернста.– К., 1930.– С. 83, 89–90, 208–209, 251–253, 262, 275, 436–440.

² Киев и Университет Св. Владимира, С. 37–45, 86; *Иконников В.С.* Указ. соч.– С. 129–131, 263–277; Київ : Провідник.– С. 186, 291, 342.

³ *Владимирский-Буданов М.Ф.* История Имп. Университета Св. Владимира. Т. 1.– К., 1884.– С. 465–467; Историко-статистические записки об ученых

и учебно-вспомогательных учреждениях Имп. Университета Св. Владимира (1834–1884) / Изданы под ред. В.С. Иконникова.– К., 1884.– С. 366–370; *Науменко В.* К истории газетно-журнального дела в Киеве // *Киевская старина.*– 1884.– Т. 10, № 11.– С. 529–534; *Иконников В.С.* Указ. соч.– С. 134, 297–300, 314; *Лисовский Н.М.* Библиография русской периодической печати, 1703–1900 гг.– Пг., 1915.– № 359, 369, 397, 607, 708.

⁴ Друкарня Вальнера перейшла потім до Давиденка, а пізніше до відомого київського друкаря Кульженка. Кульженко купив також друкарню Завадського.

⁵ *Загорский Я.* Типография в Киеве // *Киевские губернские ведомости.*– 1850.– № 46; Письмо к редактору “Москвитянина” из Киева / П.С. // *Москвитянин.*– 1852.– Т. 4, № 13, июль, кн. 1.– С. 47; *Троцкий П.* Типография Киево-Печерской Лавры // *Труды Киевской духовной академии.*– 1865.– № 6.– С. 194; *Иконников В.С.* Университетская типография // *Историко-статистические записки...*– С. 341–366; Краткий исторический очерк Киевской губернской типо-литографии за столетний период 1799–1899 г.– К., 1899; Печатное дело в Малороссии в начале XIX ст. / В.Д. // *Киевская старина.*– 1900.– Т. 70, № 9; *Иконников В.С.* Указ. соч.– С. 133–134, 304–305; *Васильев В.С.* Полвека у печатного станка: 1854–1904.– [К., 1904].– С. 12–20; *Маслов С.И.* Киевское книгопечатание: Историческая справка // *Отчет Художественно-ремесленной учебной мастерской печатного дела в г. Киеве: 1910–1911 учеб. г.*– К., 1911; *Семенников В.* Литературная и книгопечатная деятельность в провинции в конце XVIII-го и в начале XIX веков // *Русский библиофил.*– 1911.– № 7.– С. 16–18; див. також: 1912.– № 2.– С. 58–65; *Огієнко І.* Історія українського друкарства.– Л., 1925.– Т. 1.– С. 310–313; *Шингарьов И.О.* Історія робітничого та професійного руху друкарів Київщини (1901–1926).– К., 1926.– С. 6.

⁶ *Маслов С.* Українська друкована книга XVI–XVIII вв.– К., 1925.– С. 71; *Иконников В.С.* Указ. соч.– С. 91, 135–136, 194, 306–307. Про С.І. Літова див. ще “Киевлянин” (1869.– № 87.).

⁷ Памятная книжка Киевской губернии, составленная редактором Киевских губернских ведомостей Н. Черкашиным, на 1858 год.– К., 1858.– С. 274–275.

⁸ *Иконников В.С.* Указ. соч.– С. 310.

⁹ *Алферов Н.* Несколько слов о книжном деле в Киеве // *Киевлянин.*– 1865.– 9 сентября (№ 106).– С. 420–421.

¹⁰ Выписки из “Литерных [sic!] прибавлений” к “Листку для родины” // *Отечественные записки.*– Спб., 1830.– Ч. 44.– С. 242.

¹¹ Там же.– С. 244.

¹² У пасквілі на адміністративних і приватних осіб, складеному в Чернігові не пізніш 1830-х років в формі оповіщення про продаж нових книжок, начебто написаних особами, проти яких пасквіль скеровано, знаходимо такі рядки: “Школа кокетства, по которой в краткое время можно получить большие успехи; сочинение Марии Кузьминышны Должиковой” (*Ефименко П.* Образцы обличительной литературы в Малороссии // *Киевская старина.*– 1882.– № 3.–

С. 558). З інших однофамільців, чи, може, родичів Должикова нам відомі: 1) Володимир Платонович Должиков, з потомствених дворян Полтавської губернії; народ. у 1827 р., вчився в Київській І-й гімназії та в Київському університеті; в 1853–1864 рр. був учителем російської словесності та історії в І-й гімназії; в 1870-х і 80-х рр. займав посаду директора в Кам'янець-Подільській та Немирівській гімназіях (див. у вид.: Столетие Киевской первой гимназии.– К., 1911.– Т. 1.– С. 10, 15, 75–76, 240 та 441). 2) Константин Должиков, теж з полтавських дворян; вчився в Київській II-й гімназії; в жовтні 1855 р. вступив на медичний факультет Київського університету (див.: Именная ведомость о студентах Имп. Университета св. Владимира на 1860–1861 уч. год. Сине л. ет а. II, № 625). 3) Петро Должиков – співробітник київських газет 60-х рр. В “Киевских Губ. Ведомостях” 1860 р. він друкував “Заметки театрала” (№ 29 і 32); див. також “Киевлянин” 1865 р. № 53 і 71. 4) У відомих “Записках” Никитенка під 1816–1818 рр. згадується родина купця Василя Олексійовича Должикова, що жила в м. Острогжському Воронежської губернії (Никитенко А. Моя повесть о самом себе.– 2-е изд. / Под ред. М. Лемке.– Спб., 1904.– Т. 1.– С. 77–80).

¹³ Должиков П. Заметки во время поездки по Киевской и Вольнской губерниям в 1846 году // Киевские губернские ведомости.– 1847.– № 2.– С. 13.

¹⁴ Выписки из “Литературных прибавлений” к “Листку для родины” // Отечественные записки.– Спб., 1830.– Ч. 64.– С. 233 – 235.

¹⁵ Должиков П. Письма с похода из Болгарии // Северная пчела.– 1833.– 27 июля (№ 167).– С. 668.

¹⁶ Труды и летописи Общества истории и древностей Российских.– М., 1827.– Ч. 3, кн. 2.– С. 127, 136 – 149.

¹⁷ Соколов Е. Библиотека Имп. Общества истории и древностей Российских.– М., 1905.– Вып. 2.– С. 412, № 579.

¹⁸ Письмо из Варны от 30 октября 1828 года // Отечественные записки.– 1829.– Ч. 37.– С. 293–294, 296 – 298, 300– 301.

¹⁹ Должиков П. Отрывок из походного дневника егерського офіцера // Отечественные записки.– 1830.– Ч. 61.– С. 221 – 237.

²⁰ Отечественные записки.– 1930.– Ч. 37.– С. 300 – 311.

²¹ Должиков П. Наблюдения русского офицера в Варне // Отечественные записки.–1829.– Ч. 39.– С. 431– 468.

²² Должиков П. Письма с похода из Болгарии // Северная пчела.– 1833.– 26 июля; 28 июля.

²³ № 7 до нас не дійшов. В № 13 від 26 жовтня 1829 р. зазначено: “№ 14 “Листка для родины” выйдет 1 ноября”, проте ніяких слідів цього № 13-го не збереглося.

²⁴ Див. оголошення наприкінці I-го числа “Листка”. Порів. і “Листок” № 5.

²⁵ “Листок для родины”, № 1.

²⁶ Там же, № 3.

²⁷ Там же, № 5.

- 28 “Ландыш”, № 5.
- 29 “Листок для родины” № 4. Аварія, яку зазнала завдяки вітру газета Должикова, описана ще в його віршах “Береговой ветер 26 июля”, вміщених в № I-му “Фиалки”, доданому до зазначеного номера “Листка”.
- 30 Листок для родины, № 11.
- 31 Там же, № 4.
- 32 Крім зазначеного вище, див. ще в № 3, 5, 6 і 8 “Листка” та в № 1 і 2 “Фиалки”.
- 33 “Листок для Родины”: №№ 4 – 6, 8, 11 і 13.
- 34 “Листок для Родины”: № 9.
- 35 “Листок” № 1 і “Ландыш” № 6.
- 36 “Листок” № 3.
- 37 Там же, № 3.
- 38 Там же, № 5.
- 39 Там же, № 10.
- 40 “Ландыш” № 5.
- 41 “Меченосец” № 7.
- 42 “Листок” № 8.
- 43 “Фиалка” № 1.
- 44 “Фиалка” № 2.
- 45 “Листок” № 1, 3 і 4; “Фиалка” № 2; “Ландыш” № 4 і 6; “Меченосец” № 7.
- 46 Див. вірші “На взятие крепости Варны” в № 1 “Фиалки” та “Военные куплеты” в № 6 “Ландыша”.
- 47 “Фиалка” № 1; “Ландыш” № 4; “Меченосец” № 7.
- 48 “Листок” № 2.
- 49 “Листок” № 8.
- 50 Там само, № 6.
- 51 Там само, № 4.
- 52 “Листок”, № 8.
- 53 Там же, № 2.
- 54 Там же, № 4.
- 55 “Ландыш”, № 5, 6.
- 56 О шарадах в наши времена / П.Д. // Фиалка.– № 1.
- 57 Див.: Отечественные записки.– 1830.– Ч. 62.– С. 393–394 (передмова П. Свиньина; Ч. 63.– С. 102 – 112 (“Листок для Родины”, № 1; № 14.– август.– С. 286–352 (“Листок...”, № 2–6, 8); Ч. 44.– С. 185 – 228 (“Листок...”, № 9–13), С. 229–264 (“Выписки из литературных прибавлений к “Листку для Родины”). Огляд змісту газети Должикова див. в роботі А. Афанасьєва “Указатель статей по русской истории, географии, статистике и русскому праву, помещенных в “Отечественных записках”, “Архив историко-юридических сведений, относящихся до России, издаваемый Н. Калачевым” (Спб.– М., 1861.– Кн. 3.– С. 90.).
- 58 Должиков П. Письма с похода из Болгарии // Северная пчела.– 1833.– № 165–168.

⁵⁹ Должиков П. Заметки во время поездки по Киевской и Волынской губерниям в 1846 году // Киевские губернские ведомости.– 1847.– 10 янв. (№ 2).– С. 13 – 14.

⁶⁰ Дело канцелярии Киевского и пр. Генерал-губернатора по полицейской части № 564, арк. 7 зв.

⁶¹ Ф.И.Г. и М.И.Б. Библиотеки военные // Военный энциклопедический лексикон. 2-е изд.– Спб., 1853.– Т. 2.– С. 305; Библиотеки полковые (войсковые) // Военная энциклопедия.– М., 1911.– Т. 4.– С. 536.

⁶² Письма с похода из Болгарии // Северная пчела.– 1833.– № 165– 168.

⁶³ Дело канцелярии Киевского генерал-губернатора по полицейской части, № 564.

⁶⁴ Дело № 564, арк. 1–1 зв.

⁶⁵ Дело № 564, арк. 2–2 зв.

⁶⁶ Дело № 564, арк 3.

⁶⁷ Проект “Справочного места” Должиков мав подати “в непродолжительном времени” додатково: Дело № 564, арк. 4. Проекту цього в “Деле” немає.

⁶⁸ Всі грошові розрахунки в “Положении” Должиков подає в срібних карбованцях. На суми від 25 до 4 карб. передбачається збір в розмірі 25, 20, 10 й 5 коп. на користь київського “Общества для помощи бедным”.

⁶⁹ Дело № 564, арк. 5–7 зв.

⁷⁰ Дело № 564, арк. 9. Зараз [на час підготовки статті С.І. Масловим – Г.К.] “Дело № 564” переховується в Київському Обласному Історичному Архіві. Воно складається з 19 арк. ін фол. та ін 4°; арк. 1, 9, 13–19 нумеровані. На обгортці заголовок: “№ 564. Дело по докладным запискам капитана Должикова о дозволении ему учредить в Киеве справочное место и публичную Библиотеку для чтения. Началось 2 сентября 1840 года. Кончилось 26 ноября. По Полицейской части Канцелярии Киевского военного, Подольского и Волынского генерал-губернатора. На 10-ти листах”. (Вказівки на “Дело” я одержав від В.В. Міяковського, якому висловлюю щирю подяку – С.М.)

⁷¹ Должиков П. Библиографам // Русская старина.– 1973.– № 8.– С. 242.

⁷² Paulys Real. Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, herausgegeben von G. Wissowa. V. Halband.– Stuttgart, 1897.– S. 407–408.– Alb, Cim. Le livre. T. I.– Paris, 1923.– P. 1–2. Вживання медичної термінології в назвах різних творів літературного характеру було не рідким у російському письменстві попередніх часів. Так, Самуїл Величко в передмові до свого Літопису говорить про “книжный медикамент”, який “в печалех сущим может що так скорое подати лекарство” (Пам’ятки українського письменства. Видає Археологічна Комісія Української Академії наук. Т. 1. Самійло Величко. Сказание о войне козацкой с поляками.– К., 1926.– С. 2). В старих рукописах і в лубочних картинках першої половини ХІХ ст. зустрічаються численні варіанти моральної статті в формі медичних рецептів з назвою “Духовное врачество” або “Аптека духовная” (Востоков А. Описание русских и словенских рукописей

Румянцевского Музеума.– СПб., 1842.– С. 374, № 264; Описание славянских рукописей Моск. Синодальной Библиотеки.– М., 1859.– Отд. 2, ч. 2.– С. 186, № 140; С. 656 – 657, № 208; *Петров Н.* Описание рукописей Церковно-Археологического Музея при Киевской Духовной Академии.– К., 1875.– Вып. 1.– С. 256, № 258; *Ровинский Д.* Русские народные картинки.– СПб., 1881.– Кн. 3.– С. 52 – 53, № 707 і 708; див. також кн. IV, С. 528 і кн. V, С. 214). В 1793 р. власник однієї з “вольных типографий” в Москві А.Г. Решетников видавав журнал “Прохладные часы, или Аптека, врачующая от уныния, составленная из медикаментов старины и новизны, то есть философических, критических, рифмотворных, пастушьих и аллегорических веществословий” (*Неустроев А.* Историческое разыскание о русских повременных изданиях и сборниках за 1703–1802 гг.– СПб., 1874.– С. 738–741). “Прохладные часы” були, між іншим, у “Кабинеті” Должикова. Див. “Аптека для души”.– К., 1849.– С. 94.

⁷³ *Закревский Н.* Описание Киева.– М., 1868.– Т.2.– С. 723. З початку 1846 до осені 1847 р. “Кабинет” Должикова містився в домі купця Терковця, а з осені 1847 р. до кінця 1858 р.– в домі купця І-ої гільдії Фед. Иван. Чернишова, проте весь час по Олександрівській вулиці близько пошти. Без сумніву, “Кабинет” залишався на місці, а дом переходив від одного власника до другого. Дом цей, здається, зберігся до нашого часу (мається на увазі час написання статті – Г.К.). Це триповерховий будинок на розі вулиць Кірова (№ 85), Андріївської та Покровської (№ 2). Див.: Київ: Провідник / За ред. Ф. Ернста.– К., 1930.– С. 563.

⁷⁴ Киевские губернские ведомости.– 1845.– 11 мая (№ 19).

⁷⁵ Там же.– 1846.– 22 марта (№ 12).

⁷⁶ Пор. Ціни на газети та журнали, наведені в “Извещении” Должикова в “Киевских Губ. Ведомостях”, 1845 г., № 45: “Отечеств. Записки” та “Библиотека для чтения” по 16 карб. 50 коп.; “Сев. Пчела” і “Рус. инвалид” по 15 карб., “Маяк” – 13 карб. 50 коп., “Москвитянин” – 12 карб. 86 коп., “Современник” – 8.60, “Воскресное чтение” – 5 карб.

⁷⁷ Див. оголошення про передплату на 1845 р. в Бібліотеці Академії наук УРСР – Відділ рукописів, П, № 3292. Оголошення надруковане на 1 арк. in folio (24,2 x 22 см). Декілька рядків наприкінці стор. 2 дописано від руки.

⁷⁸ Киевские губернские ведомости.– 1845.– 11 мая (№ 19); 9 ноября (№ 45); 1846.– 22 марта (№ 12).

⁷⁹ Там же.– 1846.– № 12.

⁸⁰ Там же.– 1845, № 45.

⁸¹ Там же.

⁸² Оголошення про передплату на 1845 р. Про видачу польських книг див. у рукописних примітках. Пор. “Киевские Губ. Ведомости”.– 1845.– № 19.

⁸³ Оголошення про передплату на 1845 р. // Киевские Губернские Ведомости.– 1845.– № 19 і 45. В каталозі 1849 р. зазначені такі видання роману Сю: “Вечный жид”, 10 тт., изд. Ольхина (СПб., 1844–1845); “Странствующий жид”, 20 чч. (М., 1845 – 46). Крім того – “Вечный жид”. Пародія ілюстри-

рованная, 3 ч.”; “Галерея из 80 портретов главных действующих лиц в романе Евгения Сю “Странствующий жид” (М., 1846). Див. “Аптека для души” (К., 1849.– С. 32, 55).

⁸⁴ Киевские Губернские Ведомости.– 1845.– 7 декабря (№ 49).

⁸⁵ “Духовным особам, – добавляе Должиков, – и лицам, имеющим постоянную оседлость в Киеве, книга, если пожелают, выдается для чтения без залога”) Киевские Губернские ведомости, 1846, № 12).

⁸⁶ Оголошення про передплату на 1845 р. // Киевские Губернские Ведомости.– 1845.– № 19, 37, 45.

⁸⁷ В Библиотеці Академії наук УРСР, в “Кабинеті бібліографії” під шифром 017.1/Ф.64 зберігається 2 примірника “Росписи” 1846 р., один – чудової збереженості, в сучасній обкладинці, другий – гірший, без обкладинки. Третій примірник, в оправі, – в Державній Публічній Библиотеці ім. Салтикова-Щедрина в Ленінграді під шифром 18.50.6.70.

⁸⁸ Порівнюючи з вищенаведеними, додані ціни за читання протягом третини року (5 карб.) й за півмісяця (1 карб.); за добу встановлюється платня не 7 і 7 1/2, а 10 копійок.

⁸⁹ Роспись..., С. 1.

⁹⁰ Під час підрахунку журнали та альманахи окремих років вважалися за окрему назву.

⁹¹ Розділ “Словесность” має такі підрозділи: 1) Русские романы (С. 1–6); 2) Романы переводные (С. 6–11); 3) Собрание русских и переводных повестей (12–13); 4) Собрание сочинений, не имеющих романической формы (14–17); 5) Альманахи (17–19); 6) Театр (19–23); 7) Полные сочинения русских писателей (23–24); 8) Сказки русские и переводы (24–25); 9) Стихотворения (25–30); 10) Языкознание и собственная словесность (31–32).

Розділ II – “Истрия и география” – поділяється на три підрозділи: 1) Россия. Книги, относящиеся к познанию нашего отечества (С. 33–34); 2) Иные земли (С. 43–46); 3) Путешествия (С. 46–47).

В розділі III – шість підрозділів: 1) Священное писание, его история, обряды (С. 48–49); 2) Поучения, беседы, слова и речи (49–50); 3) Книги, от Библейского Общества напечатанные (50–52); 4) Жизнеописания святых (53 – 54); 5) Книги созерцательные (54–55); 6) Книги для детей и к детям относящиеся (56).

В розділі IV вісім підрозділів: 1) Правоведение (56–57); 2) Политика (58); 3) Математика (58); 4) Естественные науки (58); 5) Медицина (59); 6) Домоводство и технология (59–60); 7) Свободные искусства. Увеселения. Гимнастические упражнения (60); 8) Смесь (61–62).

З груп в межах окремих підрозділів зазначимо, наприклад, такі: підрозділ “Театр” складається з таких груп: Русские трагедии. Трагедии переводные. Дамы русские. Дамы переводные. Комедии русские в стихах. Комедии в прозе. Комедии переводные или переделанные. Водевильи и комедии русские. Водевильи переводные. Оперы русские. Оперы переводные. Сочинения, имеющие

драматическую форму. Собрания драматических произведений. В підрозділі “Стихотворения” знаходимо такі групи: Поэмы. Поэмы переводные в прозе. Собрания стихотворений одного автора. Разные стихотворения. Стихотворения переводные. Підрозділ “Россия” складається з декількох груп, які іноді діляться ще й на підгрупи. Серед цих груп зазначимо “Книги, относящиеся к 1812 году” і “Книги, относящиеся к г. Киеву”. В підрозділі “Иные земли” відзначимо групу чи підгрупу “Сочинения, относящиеся к Наполеону Бонапарте”.

⁹² Киевские Губ. Ведомости.— 1846.— № 20.

⁹³ Киевские Губ. Ведомости.— № 42.— С. 420–421.

⁹⁴ Див. статтю “Наши частные библиотеки” (“Киевлянин” від 5 березня 1877 р.). Якийсь Н. пише тут, що бібліотека Должикова “куда-то исчезла”.

⁹⁵ Вже р. 1870 Должиков надсилає різні видання до Публічної бібліотеки в Петербурзі.